

A NYUGAT- ÉS KÖZÉP-EURÓPAI KÁVÉFOGYASZTÁS KORAI SZAKASZA

A kávé csupán tropikus éghajlati övben terem meg, de főzete az egész világot meghódította. A kávévásról szóló legkorábbi adatok a XV. század második feléből ismertek, és Áden, Mekka, valamint Kairó városokhoz kötődnek. A XVI. század végéig az egész korabeli mohamedán világ felső társadalmi rétegeiben elterjed. Európában, a török hódítások idején jelenik meg a magas állású török tisztviselőkkel, avagy más szórványos egyedi esetekben. Angliában 1650-ben Oxfordban, 1652-ben pedig Londonban nyílt meg az első európai kávéház. Innen terjed át a kávéivás szokása az angol magánszférába. Franciaországban néhány évvel később jelenik meg és kezdi meg hódítását a francia udvar és udvari nemesség körében. Ez Európa-szerte mintaként terjed a felső társadalmi rétegekben. Így jut el a kávé a közép-európai udvarokba és városokba 1680 körül. Az első itteni kávéházak Hamburgban 1677–79-ben, Bécsben 1685-ben, Nürnbergben és Regensburgban 1686-ban nyílnak meg. Pesten 1714-ben, Budán 1717-ben. Az állítólagos 1683-as első bécsi kávéház története, a török ostromlóktól zsákmányolt kávékészletre alapozva császári privilégiummal nyitotta volna meg az évben kávéházát egy magát a hadi események során kitüntetett Koltshitzky nevű rác hírszerző, csaknem kétszáz éves pályafutása után, végül is mondának bizonyult.¹ A hírszerzőt Gyuro Kolcsics néven is emlegetik, és zombori származású.²

Közép-Európában a kávé ritka ital marad, s csak előkelő házakban isszák. A XVIII. század második évtizedében viszont Észak-Németországban és a szász választófejedelemségben már a polgárházakban is fogyasztják. A XVIII. század közepén északnémet falvak parasztsága is itta, s a XIX. század elejére a hétköznapi étrend részévé vált. Közép-Európa déli térségében majdnem egy évszázad múlva jut el a paraszti rétegig: a korábbi Svájc és Ausztria érintkező vidékein, az 1780-as évektől, pamutszövő háziipar fejlődésével (a vidék lakossága hétköznapi reggelire a kávéét még a XX. század elején is leves módjára fogyasztja), a császárváros körül, a bécsi medencében az 1800-as években. Itt, az 1930-as évek első felében, a Német Néprajzi Atlasz helyi gyűjtői hétköznapi reggeli folyadékként kizárólag kávé fogyasztására találtak adatokat.

A növekvő európai kávészükséglet fedezésére a XVIII. század elején új termőterületeket hoztak létre az ázsiai és amerikai gyarmatokon, a század

utolsó harmadában pedig bőven akadt előregyártott és házi készítésű pótkávé is. 1770-től például a cikória. Bécsben már 1800 körül 50 „kávégyár” működött. Ugyanakkor a kávéfogyasztás módozatait idő- és területi különbözősége jellemezte.

Magyarországon a kávé török italként és török áruként jelent meg a hódoltság korában, nem sokkal később, mint Isztambulban, pontosabban 1517-ben. A luxusnak számító italt kávéházakban, de otthon is fogyasztották. A magyar lakosság azonban távol tartotta magát a hódító sajátos szokásától. Nem itták egészen a XVII. század végéig, amikor a kávézás mint új nyugat-európai szokás megjelent.³

A KÁVÉFOGYASZTÁS KORAI SZAKASZA A BALKÁNON

A bolgár népköltészetben gazdag anyag található a kávé és a bor ellentétére, a hódítók és az őslakosság ellentétének jelképeként.⁴ Egy krónika szerint Szarajevóban 1591-ben működtek már kávéházak.⁵ Az otthoni kávéfogyasztásról csak a századfordulón szólnak a kutatók. Így Antun Hangi tanító, a boszniai és hercegovinai muzulmánok életéről és szokásairól közreadott könyve, melyből kiderül, hogy a kávé ivása a mindennapok része – étkezés után isszák, a leggazdagabb házakban külön „kávé mestert” tartanak e célra, de a szokásokban is megjelenik, mint pl. a leánykérés alkalmával, amikor a vendégeket várják vele és a női társaság is issza.⁶ Hasonló szokásról szól egy 1927-ben publikált Gyevyelija környéki gyűjtés: minden vendéget – karácsonykor, keresztelőkör, leánykérés alkalmával, a ház védőszentjének ünnepén, elsősorban kávéval kínáltak, ezt elutasítani bajt jelentett. A kávéét használták gyógyászati céllal is hasmenés vagy átfázás esetén.⁷

A II. világháború alatt és utána a Boszniában katonaságot szolgáló szabadkai adatközlő a közvetkezőket mondta el: „Ott már akkor a nők itták a kávéét és dohányoztak közben, 4–5 a ház előtt, többnyire estefelé, de gyakran délelőtt

11 óraker is. Még feredzsét viseltek. A férfiak reggelente a hegyekből lementek a „mejaná”-ba megkávézni a cimborákkal. Ez Vakuf, Prozor környékén volt. Ott láttam, hogy a kávé nem isszák, hanem szürcsölik, hogy 2–3 óráig is eltartson. Kis, fül nélküli csészét használtak. A kockacukrot a szájba teszik, és azon keresztül szürcsölik. Sose keveredett a férfi és női társaság.”⁸

A kávéivás nem jellemezte az egész déli területet: Sjenica környékén a Peštari tájon, pl. csak a 60-as években kezdik inni. Előtte csak Divka pótkávéfogyasztottak. Kezdetben férfiak itták, fiatal nők számára szégyen volt a fogyasztása.⁹

Belgrádban egy 1925-ben készített összeírás csupán egy „kafedžija”-t (kávémezt, kávést) említ, azt is Miloš kenéz otthonában, és egyet 1827-ben, Jago Sijateljstvo udvarában.¹⁰

Branislav Nušić, a közkedvelt szerb drámaíró kimerítő, és ezért nagyszerű ismertetőt ír az oly közkedvelt, de a XX. század 30-as éveiben már kihalóban levő régi belgrádi kávéházakról.¹¹ Elmondja, hogy az I. világháború előtti belgrádi kávéházak a közélet egyedüli kifejezői voltak, az erősen zárkózott magánotthonok életével ellentétben.¹² Keletkezésük tekintetében, a török idők „čepenak” és „han”-ját, valamint a külvárosi „mehaná”-kat váltották fel, amelyek szintén a közélet fontos színhelyei voltak: „üzletek lebonyolítását is itt tették meg egy-egy dzsezva kávé mellett”, és gyékényszóttészek ültek bennük törökülésben. Olyan boltocskák is voltak, ahol kávé pörkölték és főztek, utána pedig széthordták a környéken.¹³ Egyik legrégebbi ilyen nagyobb bolt és egyben kávéház a város kapujánál állt. Ide keresztények be sem teheték a lábukat. Itt mást nem is szolgáltak fel csak kávé, rahat lukummal és vízzel. A pálinkamérés az első keresztény kis kávéházakban kezdődött.¹⁴ Az asztaloszékes lakberendezésű későbbi kávéházakban a társadalmi élet a régi formát követte, és a város fejlődésével ezek a helyek még inkább fontos társadalmi aktivitások színhelyévé váltak: üzleti ügyek, politika, házasságkötések, mindennapi beszélgetések, előadások, művészetek, munkásbörze színhelye. Sajnos, sok esetben ezeken a helyeken sokkal több alkohol fogyott, mint kávé. Arról, hogy mennyi kávéfogyasztottak otthon, már nem szól a beszámoló. Egy, a 30-as években Belgrádban dolgozó palicsi asztalos adatközlő szerint ott már akkor mindenki reggelente kávéfogyott. Szabadkán hasonló szociális szinteken nem.¹⁵

A KÁVÉFOGYASZTÁS HAJNALA SZABADKÁN

Szabadkán a kávéfogyasztást már a török időkben itták. Az első konkrét adat 1749. augusztus 25-éhez kötődik. Ekkor adományozzák Márkó Stojkovity (Marko Stojković) kereskedőnek, a kávé és az égetett bor árusításának monopolját városunkban.¹⁶ A kávéfogyasztás a keresletet követte a későbbiekben is: más aktivitásokkal párosul, közülük leggyakrabban szeszes italok mérésével. 1879-ben Galaudauer József, az I. körben levő Dimitrievics úr házában a kávéfogyasztás és süteményfelforgalmazás mellé, a bor és pálinka mérésének engedélyezését is kéri.¹⁷ Ugyanígy, Szabó Péter kávéfogyasztó a 8. körben, aki egy kéjhölgyet és kávéfogyasztást tart.¹⁸ Az 1892-ben publikált összeírás Francziskovics József, Telek tér 359. szám alatti kávéházát biliárdhasználattal jelöli. Egy sokkal későbbi adat szerint pl. a kávéfogyasztás mellé falatozás társul.¹⁹ Az 1906-ból származó címjegyzék, a „Kávéfogyasztók”-nál kilencet sorol fel: kettőt a papucspiacnál,

s egyet-egyet az edénypiacnál, közvetlenül a vasútállomásnál, a városháza előtti téren, az ehhez közeli Gombkötő utcában, valamint a színház mögött, a Reichl-palota utcájában, s a Halasi úton. Származásuk tekintetében a kávéosok nemcsak helybeliek lehettek, hanem idegenek is, mind Ádám Ödön kávéos, aki 1910-ben Szegedről költözött át Szabadkára.²⁰ Szegeden egyébként már 1819-ben 4 kávémezt és 4 inast említ a restaurációs összeírás.²¹

Szabadkán az első kávéház a XVIII. század második felében, 1787-ben nyílt meg, ami a műveltebb társadalmi élet egyik jele.²² Egy századba telt, és a kávéházak száma növekedett, a kávéházba járásnak és a kávéivásnak pedig olyan jelentősége lett, hogy a *Szabadkai Friss Újság* 1901. évi novemberi számában Drágul a kávé címmel az alábbiakat közli: „A kávé Szabadkának nem sokkal kevesebb, mint Liptónak a krumpli. Ha nem volna kávé, nem volna kávéház, és ha kávéház sem volna, mi volna a szabadkai élet? Jaj nekünk, ha a pikkoló árát fölemelik! . . . Turi vásár sátor nélkül, mit ér a traccs kávé nélkül?”²³ 1893-ban a város legnagyobb kávéháza az 50 szobás Nemzeti Szálloda keretében működött.²⁴ A Pest városhoz címzett szállodát 1894 nyarán nyitották meg, kávéházat, éttermet és sörcsarnokot foglalt magába.²⁵ A *Szabadkai Közlöny* 1901. októberében beharangoz egy készülő tárcát Kávéházi törzsvendégek címen, amelyben sorra kívánja venni a szabadkai kávéházakat.²⁶ A beszámoló, sajnos, csupán a Nemzeti Kávéházról készült el.²⁷ A cikk írója Szabadka legélénkebb és legnagyobb kávéházának nevezi ezt a vendéglőt. Ide többnyire a kereskedők és iparosok jártak, valamint néhány törvényszéki úr és újságíró, de sok átutazó vendég is. A cikk még azt is megemlíti, hogy többségük zsidó hitvallású.

A Malusev-féle összeírásban 1906-ban, a Kávéházak címszó alatt 5 tulajdonost és kávéházat említ, ebből négy az akkor Kossuth utcán, a korzón: a fentebb említett Nemzeti, a Szécsényi, az Arany bárány és a Pesti, az Otthon Kávéház pedig a Szent István téren volt. Ezt örököltette meg Kosztolányi Dezső a *Pacsirta* című regényében.²⁸

A város közelében levő Palics-fürdő Nagykocsmájának 1874. évi étel és ital árjegyzékén a meleg italok sorában találhatjuk a feketekávé és a tejeskávé, azaz kis pohár kávé és csokoládé is, valamint puncsot, oroszteát, császárteát, borlevest és limonádét.²⁹ A Kiskocsmá, 1907 óta Kisvendéglő árjegyzékén a kávé mint: edény kávé, csésze kávé, 1 fekete szerepel.³⁰ A feketekávé ára 12, a tejeskávé ára 20 kr, kis pohárral 32. Érdekes megjegyezni, hogy a Kiskocsmában, ahol a szerényebb anyagi lehetőségű közönség gyűlt össze, nem is szerepel a kis poharas kávé. Az I. világháború idején csak „hadikávé”, illetve pótkávé használnak. 1916-ban, a tej csökkentett fogyasztásának szabályozása folytán, a levéltárban olyan dokumentumok is megtalálhatók, amelyekből kiderül: a Szabadkán divó szokás szerint a kávéházi közönség közvetlenül déli 12 óra után jár a kávéházba, s azok a korai délutántól esti 8 óráig állandóan zsúfolva vannak – ekkor fogyasztják a legtöbb feketekávé, míg reggel a tejeskávé isszák.³¹

A kávéházak és kávéosok mellett a cukrászdákban is szolgálhattak fel kávé. 1892-ben Szabadkán négy ilyen helyet említ a következő tulajdonosokkal: ifj. Dobel Károly, Gondovits Miklós, Kresztankovics Návó, Nedeljkovits Antal. Tizennégy évvel később egy újság reklámhirdetéséből kiderül, hogy „napon-

ként friss sütemény, fagylalt, jegeskávét kapható” Keppert János cukrászdájában Szabadkán, a Deák utcában.³²

1894-ben, a magyar királyi pénzügyminiszter körrendeletet intézett a pénzügyi gazdatársaságokhoz, a szesz italoknak kávéházakban és cukrászdákban való kiszolgálása ügyében. E szerint a kávéházakban és kávémérésekben likőrök és más édesített égetett szesz folyadékok, különleges pálinkafélék, rum és konyak legföljebb 0,1 literig terjedő űrmértékkel bíró poharakban árusítható. A kávéházakban (ahova a finomabb és műveltebb vendégek látogatnak) finomabb bor és sör is árusítható palackokban. Cukrászdákban általában csak finomabb fajú égetett szesz italok és csak Budapesten, valamint a nagyobb vidéki városokban árusíthatók finomabb minőségű csemegeborok.³³ Két évtized elteltével, Szabadkán, ahol a kávéházak és kávécsok, kocsmák és pincék garmadája virult, úgy elterjedt az alkoholizmus, hogy pl. a gimnáziumban 1920-ban megalapítják a Józán fiatalok elnevezésű diákkört, amely az alapítás évében 110 tagot számlált.³⁴

Milkó Izidor 1880-ban publikált, *Egy boldog ember otthona* (Rajzok a szobából) című elbeszélésében, a kávé az ebéd utáni időpontban említi nagy szeretettel, valamint fekete levesnek és mokkának is nevezi. Arról is beszámol, hogy a XIX. század utolsó harmadában: „A kávéivást sokan kárhozzátják, s egy nagy tudós bűnnek nevezi azt. Főleg hölgyeink vannak újabban sok üldöztetésnek kitéve ez ital imádása miatt, mely különösen faluhelyeken s bizonyos nyárspolgáros körökben – csakugyan a nevetségés rajongás színét veszi fel.” Ehhez fűződően említi meg, hogy Jean Paul a kávé (tejeskávé) „női bor”-nak nevezi, az ital imádását pedig „női iszákosságnak”. Mivel a kávé tejjel nem egészséges, folytatja – a tejeskávé uralmát aláassa a divat. Az előkelőbb női körök, nagyúri szalonok felső tízezer hölgye kezd nélküle pletykálni, s valószínűleg idővel teljesen lemond róla a középosztály is. Akkor nem lesz több divatos, hanem „csak népszerű” ital. Kultusza a „misera plebs” rétegeibe fog vonulni, az „alsó” százcezer közé, a fohagyomás világba, amikor egy újabb Jean Paul „női pálinkának” fogja keresztelni.³⁵

Am a feketekávé – az egészen más. Hite szerint divatban marad, ameddig lesz jó ízlés a világon. Gyönyörűség, költészet . . . „A mokka meghittén párolog a gyűszűnyi csészéből, vele lép tetőpontjára az ebéd utáni boldogság.”³⁶

Egy másik szabadkai íróhoz fűződik egy 1923-beli, tejeskávéról szóló adat. Kosztolányi Dezső feleségével és 8 éves kisfiával az író iskolatársainak húszéves találkozására jöttek haza Szabadkára ötévi távollét után. Egy újságíró hírnül adja ezt. Az író fia kávé iszik, cukorral, tejjel és piskótával. Am, hogy nem Pestről hozott szokásról van csupán szó, bizonyítja a nagymama igyekezetét.³⁷

A babkávé szabadkai árusításának tekintetében érdekes az 1899 és 1901 között indított, Kathreiner-féle Kneipp malátakávé reklámhadjárata. „Nagymama nekem is” – felirattal közli: „Évek óta kitűnő pótléknak bizonyul a babkávéhoz. Ideg-, szív- és gyomorbetegségeknél, vérszegénységnél orvosilag ajánlva. Legkedveltebb kávéital családok százcezeinél.”³⁸ A reklám részeként a kávé rövid történetét is ismertetik.³⁹ 1899-ban Fiume a magyarországi kávécsok bevásárlási forrása. 1901-ben budapesti kávéraktárakat hirdetnek. 1927-ben „Meinl Julio kávé és tea behozatala” boltban gyakori volt a kávékóstoló. Kávépörkölőjük illata messzire szállt és csalogatta a népet. A kóstolókon bárki ihatott a felszolgált kávéból.⁴⁰ Mellette kávé árusítottak a gyarmatáru-nagy-

kereskedések is, melyekből 1927-ben 6 volt.⁴¹ Csernik József a szabadkai színházzal szemben lévő üzletben, és a szegedi Kárász utca sarkán lévő üzletben inaskodott. Ő itt szerette meg a kávé, és naponta egy csészével megivott. 1945 után nem lehetett kávéhoz jutni, az „ersatz”-ot meg nem kedvelte (a háborús pótkávé elnevezése), így nem ivott többet.⁴² Új idők szelét idézi Kőrösi Géza 1938-beli kávépörkölő cégjének reklámja: „Török kávé a vevő előtt villany-motorral darálunk.”

ZÁRSZÓ

A II. világháború után, pontosabban a 60-as évektől, a kávé elvesztette státuszjellegét. A nép italává vált vidékünkön is, ahol a nyugati és balkáni kultúrák keveredése már addig is sok érdekességet eredményezett. Szabadkán például, mint mindenütt az északi országhatárig, török kávé isznak. Pörkölt és darált babkávéból, cukorral, „dzsezzában” főzve, többnyire tej nélkül, kis csészékben. Ennek a fajta kávénak a sajátossága, hogy a kifőtt kávé a csésze alján leülepedik, amit zaccnak neveznek. A csésze leborítása, a zacc lecsöpögtetése és megszáritása, a figurák nézése és a belőlük való jóslás egyfajta szórakozás rituáléjának a tartozéka – főleg nők körében. A 70-es évek végén már egy tanulmány is megjelent nálunk a kávéjóslás szemiotikájáról.⁴³ A kommunikáció és a doppingolás egyik fontos részévé vált,⁴⁴ de úgy tűnik, a 90-es években veszített jelentőségéből. Az újabb változások a kávéivás gyakoriságában és mennyiségében is megjelentek. A 80-as években például, mindenütt nagyobb kávécsészéket kezdtek használni, de csak félig, vagy háromnegyedig töltötték meg őket. Mára már teleöntik a nagy csészét is, sőt, sokan a munkahelyeken bögréből isznak, naponta többször is. Ugyanakkor sokunknál az étrend része a reggeli, vagy az ebéd utáni kávé, de a megvendéglés leggyakoribb módja is. A főzet erceje változatlan, tehát nincs benne több víz, vagy pl. tej. A kávéivás szertartásos jellege azonban máig megmaradt, s ha más nem, akkor a fellépő egészségügyi problémánk intenek mérsékelt élvezetére.

JEGYZETEK

¹ Kibán E. 1988, 150. o.

² Bővebben lásd: Palóczy E. 1943

³ Kibán E. 1988, 152. o.

⁴ Peneva-Vincze, Lili: A bor- és a kávéivás a bolgár népdalokban, mint a vallás és ethos ismertetőjele. In: Kiss Mária (szerk.): A hagyományos műveltség továbbélése. 211–221. Budapest 1984. Idézi: Kibán E. 1988

⁵ Spaho, Fehim 1. VIII 1931. 41–42 o.

⁶ Antun Hangi, 1990. 89., 159–160. oldal. (Az első kiadás 1900-ban, a második 1906-ban jelent meg.)

⁷ Steva Tanović, 1927. 81., 90., 113., 152., 210., 240., 414. o

⁸ Laza Kopunović palicsi lakos közlése

⁹ Zoran Vasić, 1992., 149–150. o.

¹⁰ Tihomir Đorđević, 1925, 29–30, 37. o.

¹¹ Branislav Nušić, 1935, 125–183. o.

¹² Uo. 128. o.

¹³ Uo. 135. o.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Brindza Balázs László (1914) palicsi lakos közlése

¹⁶ SZTL F: 2.3. 208/22

¹⁷ SZTL 3879/polg. 1879

¹⁸ SZTL 6679/polg. 1879

- 19 SZTL F:57. 28. 1885–1932. Index. Vachmann Árminné. B I. 1920
 20 SZTL Polg. leány iskola. Jezókönyv 1910/11. Naplós., 2., 3. osztály
 21 Eperjessy Géza, 1988, 396. o.
 22 Bács-Bodrog vármegye monográfiája, I. kötet, 203. o.
 23 Szabadkai Friss Ujság, 1901. november 21., I. évf., 5. szám
 24 Subotičke novine 24. decembar 1893
 25 Bácskai Ellenőr, 1894. júliusi számának reklámjai
 26 Szabadkai Közlöny, 1901. október 6.
 27 Szabadkai Közlöny, 1901. november 3.
 28 Kosztolányi Dezső: Pacsirta. 1923
 29 SZTL F2: 1567/polg. 1874, F2: 1834 polg. 1875
 30 SZTL Városi tanács XV 391, 1898
 31 SZTL 862-eln. 1917
 32 Bácsmezei Napló 1906. augusztus 19., 7. o.
 33 Bácskai Ellenőr 1894. november 11.
 34 Izveštaj Državne Muške gimnazije u Subotici za 1927/28 školsku godinu. 21–24. o.
 35 Milkó Izidor, 1880, 86.
 36 Uo. 89. o.
 37 Hírlap, 1923. szeptember 16., 5. o.
 38 Szabadkai Közlöny. 1899. január 1.
 39 Kávéitalunk. Szabadkai Közlöny, 1899. február 12.
 40 Maković Marija szabadkai lakos közlése
 41 Naslovnik grada Subotice – Subotica város címtára. 1927., 56. o.
 42 Csernik József, (Szabadka, 1890–Topolya, 1961). Adatközlő: Bábí Csaba, Topolya.
 43 Reffle Gy. 1979–80
 44 Kovačev I. 1999

IRODALOM

- EPERJESSY Géza
A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon. Budapest, 1988
- FEHIM, Spaho
 Prve kafane su otvorene u našim krajevima. *Novi behar* 1. VIII Sarajevo, 1931
- DORĐEVIĆ, Tihomir
 Arhivska grada za zanate i esnafe u Srbiji. *Srpski etnografski zbornik* 33. Beograd, 1925
- HANGI, Antun
Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 1990
- KISBÁN Eszter
 A kávé bevezetése Magyarországon. *Ethnographia* XCIX. 149–177. Budapest, 1988
- KOSZTOLÁNYI Dezső
Pacsirta, 1923
- KOVAČEV Ilona
 A kávéivásról. *Családi Kör*, X. évf., 1999. dec. 2., 39. o.
- MILKÓ Izidor
Mindenütt és sehol. Budapest, 1880
- NUŠIĆ, Branislav
 Beogradske kafane. In: *Sabrana dela Branislava Nušića*. 125–183. Beograd, 1935
- PALÓCZI Edgár
 A zombori kávéfőző diadalútja. *Kalangya*. XII. évf., 12. szám. 544–547. o., 1944
- REFFLE Gyöngyi
 A kávéjósítás szemiotikája. *Tanulmányok*. 105–113. Novi Sad, 1979–80
- TANOVIĆ, Steva
 Život i običaji naroda u Đevdelijskoj kazi. *Srpski etnografski zbornik*, 40. Beograd, 1927
- VASIĆ, Zoran
 Ishrana stanovništva Sjeničko-Peštarske visoravni. *Glasnik Etnografskog muzeja* 56. Beograd, 1992